

Tomten -- inte bara julklappsutdelare

Vår tomte tillhör ursprungligen i allt väsentligt en släkt av skyddsandar som finns litet varstans i världen. Detta vittnar både om ett gemensamt mänskligt sätt att tänka och om kontakter mellan kulturer.

Medlemmar av denna allomfattande småfolksätt hittar vi i Europa i form av den engelska folktrons brownie, den tyska Kobold (figur 1) med flera. Dessa småfolk verkar till karaktär och åligganden ha sina närmaste släktingar i de antikens penater, som i Rom vaktade visthus och hem. Mer anmärkningsvärt är det faktum att vi finner småfolk med samma läggning som tomtar i delar av Västafrika och i Stilla havets övärld. Mellan alla dessa små väsen finns en familjelikhet som gör att vi kan tala om en gemensam ätt.

Småväxta men starka

Denna släkts allmänna drag är att de är småväxta, urstarka och lynniga. De är därtill ofta skäggiga och oerhört gamla. De ger sitt stöd till fältens och skogens fruktbarhet och hör vanligtvis samman med förfädernas kraft. De är ofta bundna till speciella boplatser och lever i träd eller i grottor och hålor. Ibland bor de i själva boningshuset eller i fähus och lador.

Dessa småfolk är ofta förankrade inom en viss människofamilj eller släkt, vars förbannelse eller glädje de utgör. Alla dessa väsen är nämligen kluvna till sin läggning, och rader det inte ömsesidig respekt mellan småfolk och människor slår småfolket hänsynslöst tillbaka. Denna snarstuckenhet hos småfolket tycks vara deras mänskligaste egenskap. Om småfolket ska ge den hjälp som människorna vill ha kräver det offer.

Storväxt helgon

Egentligen har dagens tomte två ursprung. Det ena är storväxt och kristet, den andra är småväxt och hedniskt.

Den kristna tomten har sitt ursprung i biskop Nikolaus, som verkade i nuvarande Turkiet på 300-talet. Biskopen blev sedermera helgonförklarad med speciellt ansvar för barn och sjöfolk. Det är i denna egenskap tomten i t ex Nederländerna förhör barnen och utdelar ris eller ros den sjätte december som är helgonets egen dag. Ibland har han en bock med sig. Bocken, som är sinnebilden för det onda, leds i band, vilket är ett uttryck för att det onda eller djävulen har besegrats av kristendomen och det goda.

Helgonet Sankt Nikolaus har blivit Santa Claus med så gott som hela västvärlden: stor och välmående med vitt bräm på mössa och rock. Denna storväxta person har mycket litet att skaffa med den förkristna pysslingtomten. Walt Disneys tomtefabrik, med Santa Claus som VD, ger en bra bild av den amerikanska drömmen om det evigt rullande bandet. En fabrik som är bemannad av glada, flitiga småtomtar i arbete enkom för människobarnens bästa. När Santa Claus på julaftonen bjuder upp till köpkraftsvals sprider han ett konsumtionsevangelium som numera är minst lika viktigt för en god svensk jul som någonsin Jesusbarnet i sin krubba.

Förkristen pyssling

Att pysslingtomten inte har kristen bakgrund finns det många belägg för. Redan Heliga Birgitta, som levde på 1300-talet, insåg konflikten mellan pysslingtomten och kyrkan. I sina uppenbarelser skriver hon att människorna ska undvika att dyrka och hedra "tompta gudhi", dvs tomtegudar. Birgitta ville att människorna skulle tro på Kristus i stället. Hon insåg att att den religion som är svårast att utrota eller begränsa är den som utövas i hemmen. Den tidens kristna jämställde tomtar med djävlar och annat sattys; att förlita sig på deras kraft var oförenligt med den kristna läran. I kristna kretsar levde motståndet kvar mot tomten ända in på 1900-talet.

Numera är det väl ingen som reagerar mot att tomten ingår i ett kristet julfirande. Han har nästlat sig in i både kyrkor och församlingshem trots sitt ursprung i de hedniska gudar som de medeltida texterna varnar för.

Bunden till gården

Tomten är i folktron bunden både till själva marken, där gården ligger, och till släkten. Han är gårdens väktare och områdets första ägare. Människorna bör hålla sig väl med honom. För gör de inte det, kan det hända att tomten flyttar, och då går det utför med gården.

Precis som släktingarna bland småfolken kan denna tomte bo i eller under boningshuset, på

Figur 1. Kobold, denna tyska pysslingtomte, är en större filur och ibland tjuvaktigare än sin svenska kollega. Illustration ur The Fairy Mythology av Thomas Keightley, 1880.

loftet eller i stallet. Tomtar bor också gärna under träd (boträd, ätträd) eller under stora stenar. De utför sitt arbete nattetid, vill ogärna bli upptäckta och har ofta som särskilt skydd förmågan att göra sig osynliga.

Att tomten kallas för Nisse eller Bisse är antagligen en avledning från Sankt Nikolaus. Men det är också möjligt att namnet har att göra med det samiska ordet Passe, som också stavas Basse eller Bissie. I vissa sammanhang betyder det helig, kraftfylld plats. Tomten som skyddsväsen är, som jag tidigare har sagt, starkt bunden till en viss plats. Kanske de idéer som har format var tomte ursprungligen kommer norrifrån, från samerna? Detta är en oprövad men spännande tanke.

Stjäl från grannar

Etnologerna brukar kalla tomten för ett dragväsen, dvs han drar -- främst säd -- till sitt hemman eller till kvarnen. I sitt nit att hålla ladorna fulla och boskapen fet stjäl han ibland från grannarna, och ibland ligger både granntomtarna och gårdsägarna i luven på varandra. Den som har den dugligaste tomten har också den bästa gården, och det skapar avundsjuka.

Tomten utför inget jobb utan lön för mödan (figur 2), och utan tomtens arbete inget välstånd. Gröten är hans drivmedel, och de som missunnar tomten hans lön (offergröten) är illa ute. Tomten kan förvända synen på folk eller sätta sjukdomar på dem som ställer till förtret för honom. Vare sig han nu tänks som ung eller gammal har han denna övernaturliga kraft. Tomten, som gårdens skyddsande, är en bra representant för en praktisk bondereligiositet där gåva kräver gengåva. Sätter du till äventyrs ut eller åter tomtegröt deltar du i ett fruktbarhetsoffer som har pågått sedan hedenhös .

"Midnatt råder. . ."

Julnatten är de dödas natt, och maten ska stå framme på bordet så att förfäderna kan komma fram och smörja kråset. Som i den välkända julvisan (figur 3) dyker då tomtar upp ur vråna och smakar av maten, dvs offret. Tomten är liksom förfäderna - en förutsättning för släktens samlade tillgångar och fortsatta lycka. Dessa

Figur 3. Tomtarnas julnatt. Elsa Beskows och Jenny Nyströms teckningar, har starkt bidragit till tomtebildens. Illustration av Elsa Beskow i "Nu ska vi sjunga".

Figur 2. Offergröt. Tomten gör inget jobb gratis.

Illustration av Viggo Pedersen till Nissen og Madammen av H C Andersen, 1860.

makter måste blidkas. Numera kopplar vi inte tomten till vara förfäder, men han är fortfarande en symbol för välstånd och överflöd.

Av alla de övernaturliga väsen som fanns i det gamla bondesamhället är tomten egentligen det enda som har överlevt landsbygdens avfolkning och blivit stadsbo. Men den moderna julklappstomten har inte kvar mycket av den gamla pysslingtomtens lynnighet och makt. Kanske det förtäckta hotet i "Finns här några snälla barn?" är en sista kvarleva.

När det gäller denna julklappstomte är det sannolikt att ursprunget står att finna i de tre vise män som uppvaktade Jesus. De första kristna tomtarna, om vi så vill.

Den mysande och i luthersk anda idogt arbetande tomtefamiljen, som i Elsa Beskows sagor och Jenny Nyströms teckningar, är en sen uppfinning. Det är främst ett pedagogiskt grepp i äldre läroböcker för de första skolåren. Traditionellt är tomten vanligtvis ensamstående och av manligt kön, även om källorna någon gång också omnämner tomtenissor.